

УДК 330.59:330.567.25

Литвин В.В., канд. екон. наук, доц.,
Корольова Н.В. (ДонНУЕТ, Донецьк)

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА ЗАОЩАДЖЕННЯ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ

У статті досліджено вплив параметрів, що характеризують рівень життя населення, на динаміку заощаджень домашніх господарств. Показано, що сучасний стан ощадного процесу в Україні характеризується наявністю низки негативних тенденцій, які є результатом зниження загального рівня життя населення. Зроблено висновок про те, що зростання реальних доходів громадян у довгостроковій перспективі, з одного боку, та формування сприятливого ощадного клімату, з іншого, сприятимуть тому, що накопичення домашніх господарств набувають організованої форми, зростає інвестиційний потенціал національної економіки та підвищується добробут українського суспільства.

Ключові слова: заощадження домашніх господарств, схильність до заощаджень, рівень життя, реальні доходи населення.

На тлі поточної кризи української економіки, що поглиблюється несприятливими явищами в глобальній господарській системі, стала очевидною необхідність активізації залучення внутрішніх джерел оздоровлення та подальшого розвитку, насамперед, заощаджень домашніх господарств. Результати емпіричних досліджень свідчать про те, що для сучасної України характерною є нерациональна поведінка споживачів, перевищення витрат над доходами за обмеженості доходів, переважання «пошуку» над «вибором» в економічній поведінці, нестійкість переваг та інші явища, що не знаходять пояснення в рамках традиційної економічної теорії. Зазначені обставини диктують необхідність поглибленого дослідження як теоретичних аспектів заощаджень, так і детального аналізу їх практичної сторони в контексті історичного соціально-економічного розвитку України.

Окремі аспекти проблеми заощаджень у різні історичні часи досліджували відомі українські та зарубіжні вчені: Л. Вальрас, Д. Кейнс, К. Маркс, А. Сміт, Р. Барро, Ю. Кашин, В. Базилевич, Б. Кваснюк та ін.

Метою статті є дослідження динаміки рівня життя домашніх господарств як ключового економічного фактора, що визначає можливість населення формувати заощадження.

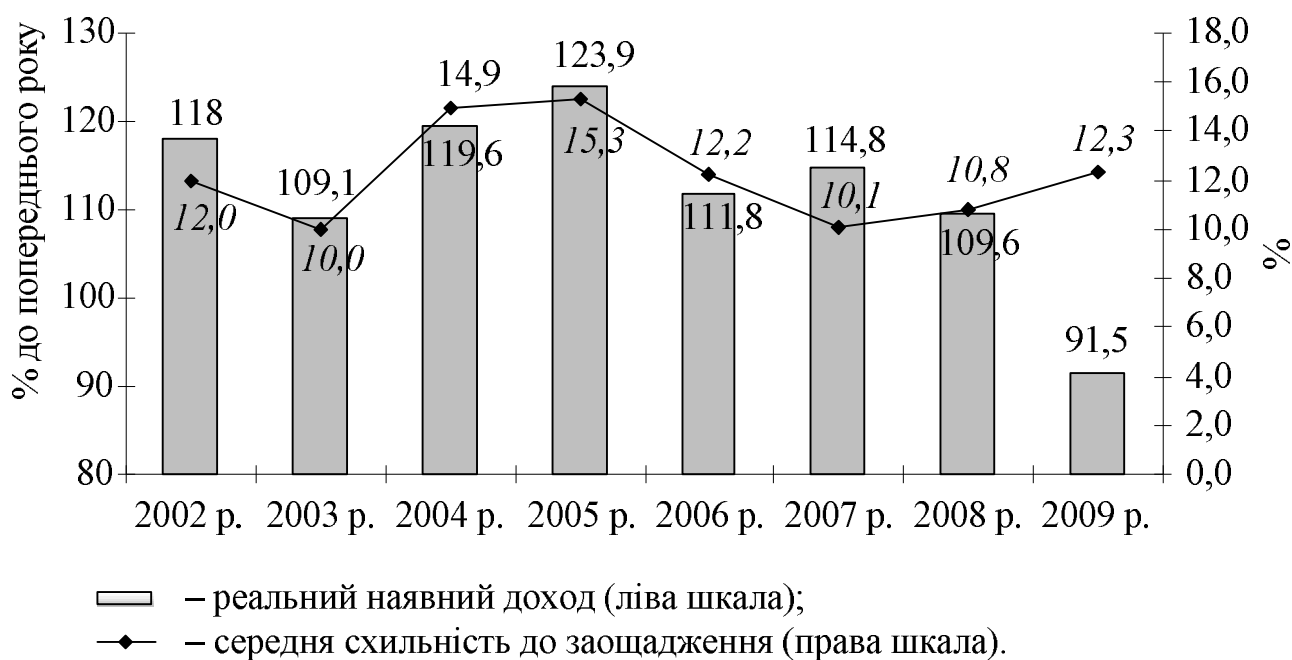
Аналіз рівня життя, як правило, здійснюють з використанням таких груп показників:

- показників доходів населення (номінальні та реальні доходи населення, їх структура, грошові доходи на душу населення);
- показників мінімальних державних стандартів (прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата, мінімальний рівень пенсій, соціальних виплат, відношення середнього розміру пенсії до мінімального рівня тощо);

- показників споживання населенням товарів і побутових послуг;
- показників забезпеченості населення послугами соціальної сфери: освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунальних послуг та ін.;
- соціально-демографічних (тривалість життя, коефіцієнти народжуваності та смертності);
- показників зайнятості населення (рівні зайнятості та безробіття, галузева структура зайнятості та ін.) [1].

Заощадження є благом вищої категорії, тобто товаром, попит на який прямо залежить від динаміки доходів. Отже, що вищий рівень життя спостерігається у певній країні, то більші можливості мають у своєму розпорядженні її жителі для створення особистих накопичень. З іншого боку, ситуація, за якої населення має великий запас організованих заощаджень, характеризує високий рівень життя в державі.

Результати аналізу динаміки реальних доходів і ощадної квоти домашніх господарств, наведені на рисунку 1, демонструють слабку ощадну спроможність більшої частини населення України. Частка заощаджень у наявному доході склала 12,2% в 2009 р. Середня схильність до накопичення варіювала в межах 10-15% протягом 2002-2009 рр. і склала 12,3% у 2009 р.

Примітка. Розраховано авторами на підставі даних Держкомстату України.

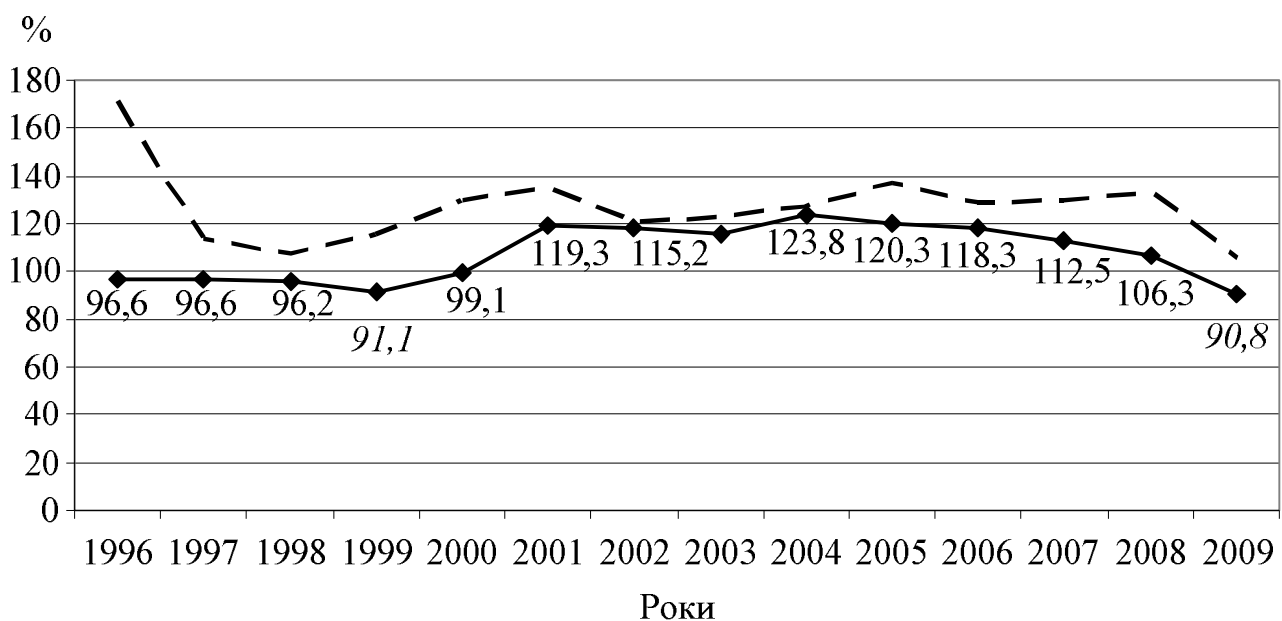
Рисунок 1 – Динаміка реального наявного доходу та середньої схильності до заощаджень домашніх господарств України

Слід звернути увагу на злам, який намітився в характері взаємозв'язку між темпами зростання реального наявного доходу та значенням ощадної квоти: протягом п'яти років (2002-2007 рр.) питома вага частини наявного доходу, що зберігається, змінювалася прямопропорційно коливанням доходу. Однак у 2008 і 2009 рр. вона продовжувала збільшуватися, незважаючи на уповільнення

темпів зростання реального наявного доходу в 2008 р. і подальше зниження значення останнього на 8,5% у 2009 р. З одного боку, це суперечить кейнсіанській гіпотезі абсолютного доходу, згідно з якою схильність населення до заощадження знижується в міру зменшення поточного доходу. З іншого боку, основним стимулом збільшення обсягів накопичень стали негативні споживчі очікування, зокрема, невизначеність щодо майбутніх доходів і тенденцій розвитку економіки. Зростання реального обсягу заощаджень на 16,1 млрд грн у 2008 р. і на 17,1 млрд грн. у 2009 р. свідчить про реалізацію запобіжного мотиву, який виявляється у створенні домашніми господарствами фінансової «подушки безпеки» на випадок настання непередбачених несприятливих обставин.

На перший погляд, ощадна квота домашніх господарств Україна може здаватися високою порівняно з питомою вагою чистих заощаджень у наявному доході домашніх господарств Австралії (2,5%), Японії (2,8%), Угорщини (2,9%), Норвегії (3,3%), США та Кореї (3,9%), Чехії (4,1%), Канади (4,3%) у 2009 р. [2]. Однак, ураховуючи низький рівень бази порівняння (наявного доходу населення України), стає очевидним значний розрив між фінансами українських громадян і мешканців більш розвинених країн.

Основним джерелом доходів і накопичень домашніх господарств є заробітна плата, яка становить близько половини дохідної частини їх бюджетів. Поступальне зниження темпів зростання реальної заробітної плати спостерігалось з 2005 р. Проте в 2009 р. вперше за останнє десятиріччя темпи зростання цього показника досягли від'ємних значень і склали 90,8% від рівня попереднього року, що відображено на рисунку 2.

— — — Номінальна заробітна плата; —◆— — реальна заробітна плата.

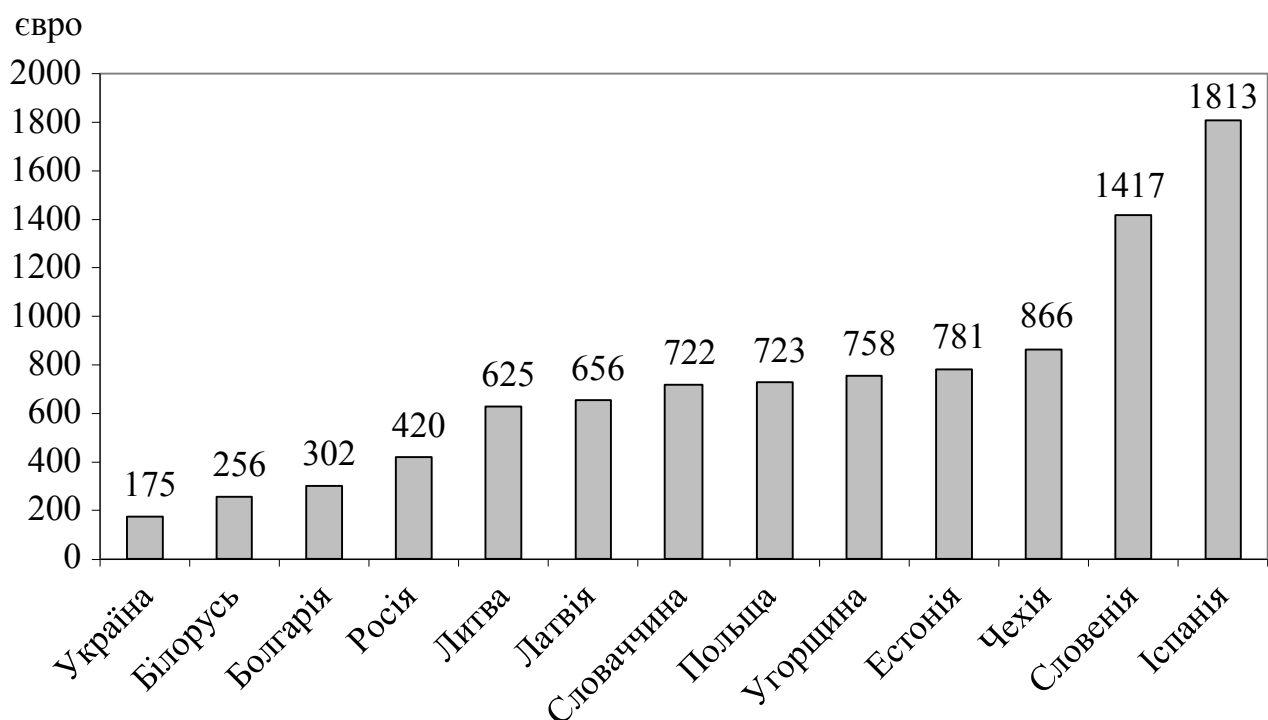
Примітка. Складено авторами за даними Державного комітету статистики України.

Рисунок 2 – Динаміка реальної та номінальної заробітної плати в Україні в 1996-2009 рр.

Зменшення розміру реальної заробітної плати в окремих містах і регіонах країни є ще більш істотним. За даними головних управлінь статистики в Луганській, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській областях та м. Києві, реальна оплата праці одного штатного працівника в 2009 р. склала в Луганській області 90,6%, Харківській – 89,5%, Донецькій – 89,4%, Дніпропетровській – 89,1%, м. Києві – 88,2% порівняно з 2008 р.

Досвід Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Хорватії та інших пострадянських країн Центрально-Східної Європи свідчить про те, що реальні позитивні зрушення в їх господарських системах почалися тільки тоді, коли середньомісячна заробітна плата підвищилася до рівня, еквівалентного 300 дол. США [3].

Проведене авторами дослідження ринків праці Східної Європи і країн СНД показало, що в 2009 р. в Україні спостерігався найнижчий розмір середньомісячної оплати праці (1906 грн, або 175 євро). Відповідно до даних рисунка 3, заробітна плата одного штатного співробітника Росії перевищує український показник в 2,5 разу, країн Прибалтики – в 3,7, Польщі та Угорщини – в 4,3, Чехії – у 5 разів.

Примітка. Розраховано авторами на підставі офіційних даних державних органів статистики країн Східної Європи та СНД

Рисунок 3 – Розмір середньомісячної заробітної плати на одного штатного співробітника в 2009 р.

Ураховуючи суттєву питому вагу населення, зайнятого у сфері освіти (14,4% зайнятого населення, або 1,64 млн чол.), а також ключову роль системи освіти у формуванні людського капіталу, слід відзначити низький рівень оплати

праці працівників цієї галузі в Україні. Середньомісячна заробітна плата штатного працівника в 2009 р. склала 1611 грн (160 євро, або 76,7% від середнього рівня по економіці). За нашими розрахунками, дешевше в Україні коштує лише труд працівників охорони здоров'я, лісового, сільського, рибного господарства та полювання. Заслужує на увагу те, що це явище не є характерним для більшої частини країн СНД і Східної Європи. Так, у Республіці Білорусь більшу, ніж у працівників науки і освіти, зарплату отримують тільки співробітники авіації (обсяг номінальної нарахованої заробітної плати в науці та науковому обслуговуванні склав 163,5% її середнього розміру в країні у грудні 2009 р). Зарплата працівників освіти в Латвії досягла 656 євро, або 95% від середнього рівня по економіці, у Польщі – 90,1% від значення цього показника в промисловості в 2009 р. [4]. У країнах з розвинутою ринковою економікою професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів належить до вищого середнього прошарку суспільства, представники якого отримують більше 100 тис. дол. США на рік.

Ще одним фактором, який справляє негативний вплив на життєвий рівень населення, є затримка виплати заробітної плати. Заборгованість з оплати праці збільшилася до 1,5 млрд грн у серпні 2010 р. Така тенденція спостерігається, насамперед, у важкій промисловості. Наймані працівники підприємств металургійної та вугільної галузей не отримали у встановлений термін 658,4 млн грн. У регіональній структурі боргу перше місце посідає Донецька область (18% загальної суми заборгованості). На частку Донецької, Харківської, Луганської областей та м. Києва припадає половина загальної суми боргу з виплати зарплати.

Базовим державним стандартом у сфері доходів населення є прожитковий мінімум, відповідно до якого розраховуються розміри мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, державної соціальної допомоги, виплат за загальнообов'язковими видами державного соціального страхування та інших форм соціальних трансфертів. Прожитковий мінімум також використовують для загальної оцінки рівня життя в країні, що є основою реалізації соціальної політики та розробки соціальних програм. Для оцінки загального рівня бідності в Україні застосовується відносний показник – 56,6% прожиткового мінімуму [5]. На основі цього критерію до категорії бідних у нашій країні належить 4,3% населення.

Однак прожитковий мінімум – це вартісна оцінка мінімального, науково обґрунтованого набору продовольчих і непродовольчих товарів і послуг, які необхідні людині для збереження її здоров'я та забезпечення життєдіяльності. Виходячи з цього, до категорії бідних слід відносити всі домашні господарства, середньодушовий місячний дохід яких не перевищує розмір загального показника прожиткового мінімуму. Відповідно до цього критерію в Україні бідними є 36,3% населення. Зниження питомої ваги домашніх господарств із середньодушовими грошовими доходами на місяць нижче за прожитковий мінімум з 80,2% у 2000 р. до 36,3% у 2009 р. свідчить про позитивні зміни в рівні життя населення.

Водночас прожитковий мінімум – це не єдиний індикатор бідності. Наприклад, ОЕСР відносить до бідних домашні господарства, дохід яких є мен-

шим або дорівнює половині медіанного доходу, скоригованого за розміром сім'ї [6]. Більше того, розмір прожиткового мінімуму, який складає 907 грн для працездатної особи на 1 жовт. 2010 р., не може бути адекватним показником мало-забезпеченості. Дослідження, проведене Національним форумом профспілок України, показало, що така сума грошей не забезпечує задоволення навіть першорядних потреб людини у повноцінному харчуванні та пересування за наявного рівня цін. За оцінками фахівців, розмір реального прожиткового мінімуму, який враховує ціни на продукти харчування, одяг, житло, побутову техніку, електроенергію, побутовий газ, рідке і тверде паливо, транспорт і зв'язок, комунально-побутові, лікувально-оздоровчі послуги, ліки, інформаційні продукти і духовні цінності, на сьогодні має дорівнювати 2356-2400 грн [7].

Ураховуючи вищенаведені факти, можна припустити, що за межею бідності в Україні живе значно більший відсоток населення. На користь цього твердження свідчать і офіційні дані.

Результати вибіркового дослідження, проведеного Державним комітетом статистики, виявили негативні тенденції в динаміці самооцінки громадянами України рівня доходів у 2009 р. порівняно з 2008 р.

Частка домогосподарств, які дали високу оцінку своєму матеріальному становищу (грошей вистачило навіть на заощадження), зменшилася з 13 до 11%. Питома вага респондентів, що оцінили свій добробут як незадовільний, збільшилася на 8 п.п. Частка сімей, які вважали свої доходи достатніми, склала 56% (у 2008 р. – 65%). Два з п'яти домашніх господарства оцінили грошові надходження достатніми для якісного харчування, проте вони обмежували споживання непродовольчих товарів і послуг (у 2008 р. – третина респондентів). Тим не менше 11% населення не мали достатньо коштів для щоденного споживання недорогих продуктів харчування. Кожне п'яте домогосподарство (у 2007 р. – 16%) не могло дозволити оновити одяг і взуття для холодної пори року. В середньому 22,5% домашніх господарств зазнають чотири і більше види поневірянь. Це означає, що приблизно кожна п'ята українська родина відноситься до категорії бідних.

Таким чином, рівень бідності в Україні залишається високим. Очевидно, що в цих умовах можливості більшої частини населення формувати заощадження істотно обмежені.

Про негативні тенденції динаміки життєвого рівня свідчить і структура споживчих витрат. Низхідна траєкторія частки витрат на харчування протягом низки років (зменшення з 64,9% у 2000 до 48,9% у 2008 р.) змінилася тенденцією зростання, яка збереглася до теперішнього часу. Питома вага витрат на продовольчі товари, оплату житла та комунальних послуг у 2009 р. склала 62,6% сукупних ресурсів. У країнах з розвинутою ринковою економікою цей показник дорівнює 25-30%. Знизилася кількість і якість харчування. За період 1990-2009 рр. середньодушовий річний фізичний обсяг споживання яєць зменшився на 12, м'яса та м'ясних продуктів – на 15,8, хліба – на 21, цукру – на 24, картоплі – на 27, молока та молочних продуктів – на 36,3%.

Негативні тенденції наявні і в динаміці забезпеченості населення житлом, споживання товарів тривалого користування та послуг соціальної сфери. Частка

витрат на відпочинок і культуру в структурі споживчих витрат домашніх господарств у 2009 р. склала 1,8%, на освіту – 1,3%, побутову техніку – 2,3%. За двадцять років незалежності країни припинили своє існування 25 тис. кінотеатрів. Кількість відвідувань кіносеансів зменшилася в 50, концертів – у 4, театральних постановок – в 3 рази. При цьому кількість самих театрів і концертних залів збільшилася, що свідчить про недоступність квитків на культурні заходи для більшої частини населення України.

Одним зі найбільш болючих проявів бідності, викликаних фінансовими труднощами, є забезпеченість населення медичними послугами. Згідно з даними опитування, проведеного Держкомстатом України у жовтні 2009 р., кожне п'яте домогосподарство не мало можливості задовольнити потребу в отриманні медичної допомоги, що на 7% більше, ніж у 2008 р. Серед домогосподарств з найменшими доходами та доходами нижче за прожитковий мінімум 28% сімей не могли дозволити собі придбання ліків і медичних товарів.

За темпами природного спаду населення України посідає перше місце у світі: -6,4 чол. на 1000 жителів. Навіть у країнах пострадянського простору та Східної Європи, де цей показник має від'ємні значення, кількість жителів зменшується повільніше (у Болгарії та Латвії -5,1, Росії -4,8, Республіці Білорусь -4,3, Литві -4,0, Угорщини -3,2, Естонії -2,1, Молдові -1,6, Польщі -0,1 чол./1000 жителів на рік). Згідно з нашими розрахунками, у разі збереження негативних темпів природного приросту населення на поточному рівні через 20 років кількість українців скоротиться на 11,5%. Іншими словами, до 2030 р. зникне 5,3 млн українських громадян, або кожен 9 сьогоdnішній житель країни (без урахування зменшення кількості населення в результаті міграції).

Водночас Україна є однією з «найстаріших» націй у світі. Майже чверть населення становлять люди понад 60 років. Коефіцієнт навантаження на трудові ресурси (відношення чисельності зайнятого населення до кількості людей непрацездатного віку) досяг значення 1,82 в 2007 р., тобто на одного працюючого припадає майже два пенсіонери. Досвід країн ЄС свідчить про те, що солідарна пенсійна система працює ефективно, якщо працівників як мінімум у 3 рази більше, ніж пенсіонерів. Швидке старіння української нації є ще одним параметром рівня життя, що загострює проблему дефіциту довгострокових заощаджень громадян.

На основі проведеного аналізу сучасного стану та динаміки показників, що характеризують рівень життя, можна стверджувати, що соціально-економічні умови існування переважної більшості населення України залишаються на дуже низькому рівні, незважаючи на деякі позитивні зрушення протягом перших років нового тисячоліття. Незадовільний рівень життя ускладнює формування достатнього обсягу особистих заощаджень і трансформацію їх в інвестиції для соціально-економічного розвитку. З метою збільшення ощадного потенціалу домашніх господарств України необхідно вжити таких заходів.

По-перше, докорінно змінити державну політику визначення прожиткового мінімуму та механізм його законодавчо-нормативного, фінансового й організаційного забезпечення. Методика визначення розміру прожиткового мінімуму та складових прожиткового кошика має засновуватися на мінімальних

науково обґрунтованих біологічних, комунально-побутових, соціокультурних, інформаційних потребах особистості, задоволення яких забезпечує не лише фізіологічне виживання людини, а й повне фізичне і духовне її відновлення та розвиток. Іншими словами, в основу розробки методики розрахунку розміру прожиткового мінімуму слід покласти потреби особистості, а не державного бюджету.

По-друге, збільшити офіційний прожитковий мінімум до розміру реального мінімального прожиткового рівня (2500-2600 грн станом на 1 квіт. 2010 р.) і проводити безперервну його індексацію з урахуванням коливання цін на споживчому ринку.

По-третє, покращити інвестиційний клімат, створити сприятливі умови для розвитку національного виробництва та конкуренції, виведення господарської діяльності з тіньового обігу.

По-четверте, знизити податкове навантаження на суб'єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб.

По-п'яте, підвищувати прозорість діяльності фінансових установ, які залучають кошти населення, якість обслуговування ними клієнтів-фізичних осіб і рівень фінансової грамотності та довіри населення до фінансових інститутів.

По-шосте, формувати ощадне мислення, в першу чергу у молодіжному середовищі.

Реалізація цих заходів дозволить максимально використовувати фінансовий потенціал заощаджень населення з метою досягнення сталого економічного розвитку, забезпечення соціальної безпеки в країні та підвищення добробуту українського суспільства.

Література

1. Литвин В.В. Інвестиційна політика держави як засіб соціальної безпеки / В.В. Литвин // Головінов О.М. Соціальна політика та економічна безпека / О.М. Головінов [та ін.]; за ред. Є.І. Крихітіна. – Донецьк: Каштан, 2004. – 336 с.
2. OECD Economic Outlook, Volume 2009. – Issue 2. – OECD, 2009.
3. Панчишин С. Доходи та заощадження в перехідній економіці України: монографія / С. Панчишин, М. Савлук. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 406 с.
4. Employment, wages and salaries in national economy in I-III quarters of 2009 [Electronic resource]: Central Statistical Office of Poland, Labour and Living Conditions Division. – Режим доступу: <http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_ls_employment_wages_salaries_1-3q_2009.pdf>.
5. Солдатенко М. Державні зусилля подолання бідності / М. Солдатенко // Соціальний захист. – 2001. – № 10. – С. 8-11.
6. Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries / OECD Social Policy Survey. – OECD, 2008. – 310 p.
7. Соціальний експеримент: 5 активістів різних регіонів місяць житимуть на прожитковий мінімум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nfpu.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=168%3A5-&catid=1%3A2010-06-03-09-08-168&Itemid=11&lang=uk>.